

ОБРАЗ УКРАЇНИ У БРИТАНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Автор ставить завдання відтворити провідні ідеї англійської історико-політичної думки у її еволюції бачення саме української проблеми, починаючи з 1817 року і закінчуючи міжвоєнною добою ХХ століття, що в результаті посприяє відновленню у загальних рисах британської національної перспективи української історії. Ми ставимо метою з'ясувати цю перспективу на основі порівняльного аналізу поглядів на Україну представників трьох “генераційних союзів” (у сенсі Карла Маннгейма)¹ британської історичної думки: а) вчені, які досліджували українську проблему в першій половині ХІХ ст.; б) вчені, які зосереджувались на аналізі українського минулого на початку ХХ ст.; в) науковці, які піддавали дослідницькому аналізу феномен України у міжвоєнну добу. Беручи до уваги той факт, що існував певний брак однастайності щодо бачення української історії серед представників британської історичної думки, автор залучає до свого аналізу по два представники кожного з вищезазначених етапів: для періоду ХІХ ст. – Кларк і Геннігсен, для етапу початку ХХ ст. – Макіндер і Сетон-Вотсон, і для міжвоєнної доби – Тілтмен та Тойнбі. Використання двох прикладів для кожного з періодів у розвитку британської історичної думки надасть, на думку автора, можливість не лише встановити відмінності між етапами, але й відобразити відмінності між методологічними підходами, які ці історики використовували, а також з'ясувати еволюцію образу України, яка поставала у їхніх дослідженнях у різні історичні етапи.

І. Період першої половини ХІХ ст.

Україна, як країна козаків, фігурувала в дослідженнях британських вчених з 1817 року. Бачення українських реалій еволюціонувало залежно від подій, насамперед, пов'язаних з війнами, у яких Британія була чільним учасником: Наполеонівських, Кримської та Першої Світової.

Піонером відкриття британцями України став професор Кембриджського університету Едвард Даніель Кларк, який відвідав українські землі

¹ Див.: Karl Mannheim, *The Problem of Generation, Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1952, p. 302–304.

за правління імператора Павла I (1796–1801), і згідно з результатами поїздки написав науково-дослідницьку роботу з ділянки антропології і етнології².

У своєму дослідженні, зокрема, Кларк визначав, що українці, поляки і українські козаки являють собою три різні етнічні типи, але водночас усі вони належать до однієї раси, на відміну від росіян та татар³. Водночас Кларк знаходив чимало схожих рис між українцями і кубанськими козаками, з одного боку, і селянами Вельсу та Норвегії, з другого⁴. Кларк наполягав також на існуванні тісних зв'язків українських козаків з турками, а також порівнював Україну з Голландією⁵.

Інший британський дослідник першої половини XIX століття Чарлз Фредерік Геннігсен у своєму дослідженні обстоював позицію, що українці з антропологічного погляду різняться від росіян так, як голландці від англійців⁶. Геннігсен так само не писав апіорно, а відвідав Росію і був знайомий з попереднім дослідженням Кларка. “Російський уряд, – пише Геннігсен, – доклав чимало зусиль для того, щоб знищити в пам'яті українців їхні братні стосунки з поляками. Цій справі особливо прислужився придворний історик Карамзін”⁷. Загальне бачення Геннігсена було антагоністичне так званій “усеросійській” історії, написаній офіційним істориком імперії Миколою Карамзіним⁸.

II. Період початку XX ст.

У період від часу розгортання російсько-японської війни до завершення Першої Світової війни та іноземної інтервенції цікавість до України у Британії відновилася. Відомий історик, географ і політичний теоретик сер Галфорд Макіндер у своїх дослідженнях вже в 1904 р. висував припущення, що ключем до світового панування у XX столітті стане посідання контролю над великою євразійською лісостеповою смугою, як “осердя” Євразії⁹. З розвитком внутрішніх комунікацій це осердя стане “світовим островом” на перетині Європи, Азії та Африки,

² Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, Part the First. Russia, Tartary and Turkey, London 1817, vol. 1–2.

³ *Ibid.*, vol. I, p. 285.

⁴ *Ibid.*, p. 284.

⁵ *Ibid.*

⁶ Charles Frederic Henningsen, *Revelations of Russia, or the Emperor Nicholas and his Empire in 1844*, by One Who has Seen and Described, London 1844, vol. 1, p. 69.

⁷ *Ibid.*

⁸ Про бачення Карамзіним проблем України див.: В. А. Потульницький, *Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і ніетизму та її вплив на українську і російську історіографію*, УАЩ. Нова серія, вип. 10–11 (2006) 313–314.

⁹ Andrew Wilson, *Ukrainians. Unexpected Nation*, New Haven and London 2002, p. 304.

відсунувши провідні колись морські держави (серед них і Англію – *В.П.*) на периферію, відвівши їм жалюгідну роль “маргінальних країн”. У формулюванні Макіндера, це “осердя”, географічний стрижень, або вісь обертання світової історії з часів монголів до утворення Російської імперії, покриває приблизно територію від гирла Волги до Монголії.

1919 року, коли Макіндер став надзвичайним уповноваженим уряду Великої Британії у південній Росії (Україні – *В.П.*) і складав у 1919–1920 роках звіти щодо стану речей і перебігу подій для лорда Керзона, він дещо уточнив свою концепцію “осердя”, вказавши, що ключем до останньої є східна Європа, включно з Україною, тим самим надавши Україні визначальну роль у майбутній політиці¹⁰.

Відвідавши за дорученням лорда Керзона 1919 р. Одесу та Новоросійськ, Макіндер мав зустрічі з провідними політиками та військовими, зокрема з генералом Антоном Денікіним (1872–1947), якого він намагався переконати у визнанні *de-facto* новостворених держав і схилити до співпраці з поляками супроти більшовиків. Після повернення до Лондона Макіндер склав рапорт урядові та виголосив доповідь на засіданні кабінету міністрів. У рапорті та доповіді Макіндер пропонував створити “альянс прикордонних” (тобто новостворених держав) включно з Україною¹¹, лігу цих держав з країнами Східної Європи¹², а також доводив доцільність створення широкої східноєвропейської коаліції.

Стосовно ж Росії Макіндер проголошував таке: “Байдуже, що буде майбутнім Росії – анархія, тиранія, рабство німцю; жодна з цих умов не в змозі співіснувати сьогодні з демократією у світі”¹³. Дослідник місії Макіндера до південної Росії Б. Блюе зазначає, що короткозорі британські політики стурбовані, насамперед, очікуванням найближчих виборів, були нездатні оцінити вартість пропозицій аналітика стосовно, зокрема, й України¹⁴. “Британія усунулася, – пише Б. Блюе, – разом з нею відійшла і підтримка, на яку сподівалося чимало потенційних самостійних регіонів, як, наприклад, Україна”¹⁵.

Пропозиції і міркування Макіндера не здобули підтримку у провідних британських політиків, які в цілому відкинули його обґрунтування на

¹⁰ Andrew Wilson, *Op. cit.*, p. 305.

¹¹ Див.: Parker W.H. Mackinder, *Geography as an Aid to Statecraft*, Oxford 1892, p. 48–49, 169–170.

¹² *Ibid.*, p. 172.

¹³ *Ibid.*, p. 171.

¹⁴ B.W. Blouet, *Sir Halford Mackinder as British High Commissioner to South Russia, 1919–1920*, *Geographical Journal*, no. CXIII (1976) 228.

¹⁵ *Ibid.*, p. 235–236.

основі простого міркування, що вони надійшли занадто пізно, і Британська імперія не має змоги проводити подальшу війну. Натомість інший впливовий британський політик того часу – Г.Е.Л. Фішер охрестив доповідну і пояснення до неї Макіндера “абсурдом” і своєчасно відклав набезрік¹⁶.

Разом з тим слід зазначити, що аналітична праця Макіндера не була даремною. Його аналітична розвідка прислужилася до вироблення британської позиції щодо суб’єктів колишньої царської Росії в зв’язку з обговоренням меморандуму президента США Вудро Вільсона на Паризькій мирній конференції. Відомі “чотирнадцять пунктів” програми Вудро Вільсона пропонували надати незалежність навіть Білорусі і державам Балтії, але аж ніяк не Україні.

Британія зайняла більш українофільську позицію, порівняно зі США, і виробила окремий документ – зауваження англійського міністерства закордонних справ на “14 пунктів” Вільсона. Головне місце в зауваженнях посідає пункт другий програми американського президента – свобода морського судноплавства, але звучить і ґрунтовна критика пункту шостого щодо територіальної цілості Росії. Меморандум англійського Міністерства Закордонних Справ проголошував шостий пункт програми США – як “україн незадовільний” (*very unsatisfactory*)¹⁷.

За англійським меморандумом, неприйнятність пункту шостого полягає насамперед у тому, що він розглядає території Росії “єдино з точки зору Росії і не згадує про них як про області, населення яких претендує на те, щоб його розглядали без усякого зв’язку з тим, що в минулому воно становило частину Російської імперії”¹⁸. Посилаючись на те, що “14 пунктів” були проголошені Вільсоном ще до Брест-Литовських переговорів, МЗС Великої Британії вимагало “ретельного перегляду” американських формулювань щодо Росії. Вістрям цього перегляду була Україна¹⁹.

Своєрідною підтримкою проєктові Макіндера була пропозиція створення “Нової Європи” відомого англійського вченого – славіста Р. Сетон-Вотсона. Присвятивши себе в роки Першої Світової Війни політичній діяльності (у 1918–1920 рр. вчений працював у розвідувальному бюро департаменту інформації Великої Британії), він проводить чималу роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов’янських націй, що

¹⁶ B.W. Blouet, *Op. cit.*, p. 234.

¹⁷ D.N. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, New York 1924–1926, vol. II. *Document II*, p. 63.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Р.Г. Симоненко, *Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р.*, К. 1962, с. 49–55.

з'явилися на світ з-під уламків Російської, Австро-Угорської та Оттоманської імперій. Біографи Сетон-Вотсона стверджують, що завжди “боротьба українців у Російській імперії супроти уряду Санкт-Петербурга зустрічала його міцну підтримку”²⁰.

У заснованому ним у жовтні 1916 р. й редагованому спільно з Томашем Масариком часописі “Нова Європа”, у чисельних виступах у інших засобах масової інформації Сетон-Вотсон обстоює ідею так званої “Нової Європи”, підкріплюючи свої аргументи історичними, культурними, економічними та географічними чинниками. Вчений вважає, що саме створення незалежних України, Польщі, Литви та низки інших європейських держав відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність²¹.

Розглядаючи у вересні 1917 р. ситуацію довкола України, Сетон-Вотсон у своїй статті “Проблема України” наголошує, що українське питання є одним з головних, на яких слід зосередитися британським політикам. Саме українське питання, поруч з британсько-німецькими та німецько-французькими суперечностями, Константинополем і протоками, південно-слов'янською проблемою, – стало однією з головних причин, що призвели до Першої Світової війни²². На переконання Сетон-Вотсона, перебіг війни довів, що ігнорувати цю проблему надалі неможливо. Українське питання, – зазначає учений, – не є модерною вигадкою, а застарілою проблемою Європи, “про що свідчать чисельні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською мовою вже у XVII сторіччі”²³.

III. Міжвоєнна доба.

У міжвоєнну добу проблемами України цікавилися історик та географ Г'юберт Гессен Тілтмен та видатний вчений ХХ століття, історик Арнольд Тойнбі. Гессен Тілтмен зазначав у своїй монографії 1934 р., що “українці становлять органічний західноєвропейський народ”, і що саме “предки українців, а не росіян, були єдиними творцями Київської Русі як держави”²⁴. Тілтмен приділив надзвичайну увагу порівняльному аналізу етногенезу українців та британців і зазначав, що обидва народи створили культуру і цивілізацію набагато вищу від культури і цивілізації їхніх

²⁰ H. Seton-Watson, Ch. Seton-Watson, *The Making of a New Europe*, R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary, Seattle 1981, p. 100.

²¹ R. W. Seton-Watson, *Europe in the Melting Pot*, London 1912, pp. 183, 212, 373.

²² *Ibid.*, p. 212.

²³ *Ibid.*, p. 365.

²⁴ Hessel Tiltmann, *Peasant Europe*, London 1934, p. 196.

найближчих сусідів²⁵. “Чисельніші за поляків, – пише науковець, – мужніші та культурніші за румунів, відданіші своїм національним ідеалам навіть за чехів, українці становлять найромантичнішу націю в Європі, – націю, яку ніхто не знає”²⁶. Тілтмен закликає британський уряд до рішучих заходів задля забезпечення відновлення української державності: “не буде ні тривалого спокою, ані тріумфу справедливості в Східній Європі доти, доки не буде надано Україні це право (на свободу – *В.П.*) й чужинські війська не залишать її територію”²⁷.

Подібних висновків і досліджень і щодо спадщини Київської Русі, і стосовно взаємин та відмінностей між Росією та Україною доходив у міжвоєнну добу і професор Арнольд Тойнбі. Діалектику історії України і Росії Тойнбі трактує з погляду своєї теорії “виклику – відповіді”. Вважаючи, що утворення Росії (Москви) було результатом викликів, спричинених Київській Русі, Тойнбі не лише таким чином вирізняє дві фази – два начала стародавньої Русі (старше і молодше, Київське і Московське), але й “відповідь” Москви вважає недостатньою для створення власної цивілізації, на відміну від попередньої цивілізації – Київської²⁸.

Характеризуючи історію Російської імперії, як результат відповіді на виклики часу, Тойнбі пише, що “вона відіграла видатну культурну, а також політичну і військову роль у світових справах. А все ж таки, вона ніколи не являла собою своєї власної оригінальної цивілізації. Вона завжди була в культурній площині лише сателітом, хоча і особливого ґатунку”²⁹. Наслідком взаємодії “виклику і відповіді” стає друга закономірність, виведена Арнольдом Тойнбі – “диференціація”, яка означає зростання, прогрес тієї чи іншої цивілізації внаслідок її відповіді на виклик, і “стандартизація”, що означає занепад цивілізації внаслідок іншого типу відповіді. Тойнбі характеризує відмінності, спричинені різного типу відповідями, як “контраст між диференціацією зростання і уніформізмом розпаду”³⁰.

Стосовно історії України, Тойнбі, на відміну від Тілтмена, має чіткішу уяву про її історію і особливості. “Ми мусимо бути обережні, – зазначає він, – з нашими термінами, бо справжній українець ніколи не називав би людей Москви чи Петрограда «росіянами», чи навіть «великоросіянами». Він залишає руське ім’я для означення себе”³¹. Трактуючи

²⁵ Hessel Tiltmann, *Op. cit.*, p. 207.

²⁶ *Ibid.*, p. 192.

²⁷ *Ibid.*, p. 207.

²⁸ A. Toynbee, *A Study of History. Reconsiderations*, Oxford 1961, vol. 12, p. 539.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ A. Toynbee, *A Study of History*, New York 1974, vol. 1, p. 631.

³¹ A. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality. The New Europe. Some Essays in Reconstruction*, London 1915, p. 75, 76.

своїми категоріями “виклику і відповіді” історію старокняжого Києва, Тойнбі, на відміну від історії Московської імперії, яку він називає сателітом іншої цивілізації без наявності власної, навпаки, вважає Київську Русь окремою слов’янською цивілізацією з новою оригінальною власною індивідуальністю. “Державу, – пише вчений, – засновано в десятому столітті шведськими мандрівниками з Балтики, які торували собі шлях вниз за течією; а культура пішла догори річкою через Чорне море. Але народ Києва були слов’яни, і він розвинув свою скандинавську державність і візантійську релігію в слов’янську цивілізацію зі своєю новою власною індивідуальністю”³². Таким чином, за Тойнбі, на підставі двох викликів – скандинавської державності і візантійської греко-християнської релігії, слов’янський народ, сполучивши у відповідь власні вартості, дав синтез окремої слов’янської оригінальної цивілізації з новою власною індивідуальністю.

Має своє бачення Тойнбі і щодо взаємних відносин між українцями і росіянами, як спадкоємцями обох цивілізацій – оригінальної і сателітної. Він вважає, що в ранньоновий період ці два народи мали шанс об’єднатися, але на заваді цьому процесу стало перейняття Петром Першим з Заходу ідей просвіченого абсолютизму з його централізацією і уніфікацією. “Між українцями і росіянами існували міцні зв’язки: спільне слов’янство, православна віра, навіть початкова політична спільність... Хоч два народи не являли собою одну націю, але їхній союз під владою династії Романових дав їм можливість об’єднатися в одну націю, подібно до того, як під Стюартами існував подібний шанс для аналогічного об’єднання англійців і шотландців. Але, на нещастя, Петро Перший запозичив для свого управління ту європейську систему, коли вона була не в найкращій фазі свого розвитку: фазі абсолютизму, централізації, уніфікації, насильства і примусу. Бюрократія Петербурга не могла допустити, щоб Україна була самою собою. Вона взяла в свої руки українське підданство, без огляду на умови, на яких козацька республіка прийняла імперський суверенітет. Вона почала, як ми вже говорили, переслідувати українську мову. Без сумніву, це, навпаки, лише посилює українську індивідуальність, яку імперія хотіла стерти. Найдужчий стимул для росту нації – це репресії, і напруження між українцями і росіянами побільшилось аж так, що тепер об’єднання виключено на будь-яких умовах. Кожний буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії”³³.

Прогнозуючи майбутні стосунки між двома народами, Тойнбі вважає, що лише шлях взаємного компромісу зможе щось налагодити у взаєминах

³² А. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality...*, p. 77, 78.

³³ *Ibid.*, p. 77–80.

між ними. “Україна ніколи не зможе здобути повну політичну незалежність від Москви, і Москва ніколи не буде в стані цілком і повністю стерти українську національність, чи асимілювати цілком всю українську расу. Розв’язка може бути досягнута лише через компроміс. Це відверне націю тридцяти мільйонів від її теперішньої орієнтації на тевтонську силу... Якщо ця розв’язка буде досягнута розумним і справедливим чином (а якщо ні, то важко собі навіть уявити майбутнє), для неї потрібно буде творча думка і непохитна добра воля не тільки державних мужів, але й кожного свідомого громадянина кожної країни Європи”³⁴.

Як ми вже зазначали, Арнольд Тойнбі в своїх дослідженнях давньої і середньовічної історії України хоча і концентрувався головним чином на проблемі історії Київської Русі, але не оминув і гетьманську державу, і козацтво, яке її сотворило. Так, йому належить умовивід, що всі козацькі спільноти до часу їхнього винищення Російською Комуністичною революцією 1917 року і ешелонування через Азію з Дону до Уссурі, встановлювали своє походження з спільної матірньої спільноти – дніпровського (українського – В.П.) козацтва³⁵.

Отже, ми бачимо, що Британія була готова до сприйняття незалежної України, оскільки зусиллями своїх провідних науковців та політичних аналітиків у вирішальні моменти власної історії відстежувала проблеми історії Київської Русі, Росії та України. Ці науковці своїми роботами намагалися впливати і впливали на коригування тих чи інших рішень британських політиків, зокрема після Першої Світової Війни. Так сталося і у міжвоєнну добу.

Висновки

Виникнення інтересу зі сторони провідних британських політиків до України не постало зненацька. Воно було підготовлене тривалим науковим пошуком і дослідженнями, які були пророблені британською наукою протягом XIX – першої третини XX століття.

Погляди британських науковців на Україну еволюціонували від антропологічного через геополітичний і до історіософського. Провідні британські науковці і аналітики першої половини XIX століття – Едвард Кларк, Фредерік Геннігсен вдавалися до широких порівнянь українського етногенезу з норвежцями, валлійцями та голландцями, намагалися провести географічну відмінність українських земель від сусідніх та

³⁴ A. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality*., p. 83–85.

³⁵ A. Toynbee, *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI by D.C. Somerwell*, London; New York; Toronto 1949, p. 115.

встановити антропологічний тип українця, диференціюючи інші типи європейських народів.

Дослідники початку ХХ століття – сер Халфорд Макіндер та Сетон-Вотсон виявляли до України радше політичний, аніж дослідницький інтерес. Якщо Макіндер відводив Україні, відповідно, місце ключа від світової історії, і країни, яка суттєво обділена сусідами у власних етнографічних межах коштом Польщі і Білорусі, Сетон-Вотсон був переконаний, що саме створення незалежних України, Польщі, Литви та низки інших європейських держав відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він також вважав, що саме українське питання, як стара, але аж ніяк не модерна проблема, стало однією з головних причин, що призвели до Першої Світової війни.

Академічні вчені міжвоєнної доби досліджували Україну вже з наукової аналітичної точки зору. Погляди Тілтмена, і особливо Тойнбі трактували українців як феномен типового західноєвропейського народу, творця Київської Русі як держави, старшого спадкоємця спадщини Київської Русі. Називаючи відносини між українцями та росіянами відносинами спадкоємців обох цивілізацій – оригінальної і сателітної, Арнольд Тойнбі приходить висновку, що об'єднання обох народів виключено на будь-яких умовах, оскільки кожен з них буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії.

Погляди і розробки науковців, особливо Макіндера і Тойнбі суттєво впливали і на складення бачення про роль та місце України у світовій історії і серед провідних британських політиків. Щоправда, слід зазначити, що усі вищеперераховані пошуки британських науковців стосувалися відрізнення українців від росіян, спадщини Київської Русі від Московської, тощо, але лише побіжно торкалися справи козаків, і взагалі не розглядали гетьманську перспективу українського питання.

Аналіз, проведений у цій роботі, щодо відтворення бачення України представниками трьох відмінних за хронологією появи та методологічним і предметним наповненням етапів розвитку британської історичної думки, створює підґрунтя для розуміння можливих перспектив ставлення різноманітних груп британських інтелектуалів до українського питання у ХХІ ст.